

KOSÁRY DOMOKOS

A KÉTSZÁZ ÉVES RATIO EDUCATIONIS

A magyarországi közoktatásügy első, átfogó, állami szabályozása, a *Ratio Educationis*, vagyis magyarul: „A nevelésnek és az egész tanügynek rendje”, ezelőtt kétszáz évvel, 1777. aug. 22-én, királyi rendeletként látott napvilágot. S tulajdonképpen egy olyan, hosszabb folyamat legjelentősebb állomása, bizonyos fokig betetőzése volt, amelynek során a felvilágosult abszolútizmus igyekezett Magyarország tanulmányi rendszerét, a Habsburg-monarchián belül, korszerűsíteni.

E reformok célja az volt, hogy a közoktatást kivegye az egyházak addig kizárólagos hatásköréből, az állam szolgálatába állítsa és egyben elmaradtságából olyan szintre emelje, amelyen már képes lehet az új szükségleteknek megfelelni. A felvilágosult abszolútizmusnak ugyanis ahhoz, hogy fejlettebb hatalmi versenytársaival lépést tarthasson, hogy magasabb színvonalra tudjon felzárkózni, és hogy belső társadalmi és gazdasági problémáival megbirkózhassék s erőforrásait jobban kihasználhassa, képzettebb, megbízhatóbb hivatalnoki apparátusra, jobb pénzügyi, gazdasági, közigazgatási, egészségügyi szakemberekre, a bányászat, az út- és vízépités meg a földmérés terén mérnökökre, mindehhez jobb tanerőkre, de általában is tanultabb iparosokra, némileg írni-olvasni tudó, jobban gazdálkodó és könnyebben irányítható parasztokra volt szüksége. És még sorolhatnánk, mi minden tette szükségessé, hogy a közoktatás egyházi helyett immár állami, politikai feladat, célja pedig a vallásos ember helyett inkább a hasznos állampolgár legyen. Két fő tanulság azonban már ennyiből is levonható. Az egyik az, hogy a felvilágosult abszolútizmus, amely másban sem lépte túl a feudalizmus korlátait, a közoktatás útján sem a polgári felvilágosodás gondolatkörét akarta meghonosítani. A másik viszont az, hogy a feudalizmuson belül minden korábbinál magasabb színvonal elérésére igyekezett, és így a régi, elmaradt viszonyokhoz képest igen jelentős lépést tett előre az oktatásügy reformjával is.

Az állami oktatásügy kezdetei

A folyamat a Habsburg monarchia központjában, Bécsben indult. Itt is az egyetem korszerűsítésével, amelyet 1752–53-ban Gerhard Van *Swieten* vitt keresztül, Mária Terézia orvosa és tanácsadója, aki a leydeni egyetemről, az új angol és holland természet-tudományok, a newtonizmus egyik fő centrumából került a Duna mellé. A bécsi egyetem ezzel nagyot lépett előre. Érthető, hogy midőn utóbb Csehországban és Magyarországon is napirendre kellett tűzni az egyetem reformját, a kormányzat a már bevált, bécsi mintát

vette alapul. Annyival is inkább, mivel e két országban is ugyanazt a régi, jezsuita tanrendszert kellett valami újjal, jobbal felváltani.

Utólagos bírálók persze, jóval később, a külső minta átvételét azzal is helytelenítették, hogy az a maga előírt menetrendjével és könyveivel nem a szabad tudományos kutatás, hanem főleg a hivatalnok-nevelés céljait szolgálta. Ez nagyrészt valóban igaz. Csak azt kell hozzátennünk, hogy ezek az új előírások egy még zártabb, még előírta, elavult, skolasztikus, klerikális rendszerrel szemben érvényesültek. Ezt korlátozták, nem a még hiányzó, szabad gondolkozást. S ha valamiért néha nem érvényesültek elég hatékonyan, akkor nem szárnyaló, szabad eszmék röppentek ki a csökkent nyomás alól, hanem ellenkezőleg: a retrográd erők ideológiai ellentámadása jött. A bécsi mintára azért volt szükség, mivel csak valamivel utóbb, a hetvenes évek végétől fogva kezdett lassan kibontakozni az a magyar felvilágosult rendi művelődési program, amely a nemesség felvilágosult elemeinek vezetésével és az új értelmiség segítségével saját erőből, immár a nemzeti nyelvi-irodalmi célkitűzésekkel összhangban próbálhatott az új kérdésekre választ keresni, miközben a hazai, rendi struktúrákat akarta úgy korszerűsíteni, mint a felvilágosult abszolutizmus a magáét. Korábban ilyen új hazai törekvéseknek nincs nyoma. Ilyen körülmények közt inkább az lett volna kifogásolható, ha a kormányzat a magyar oktatásügyet régi, elmaradt állapotában hagyja.

Emlékeznünk kell arra is, hogy a bécsi udvar eleinte nem terjesztette ki Magyarországra az 1760-ban felállított udvari tanulmányi bizottság hatáskörét, hanem, első kísérletként, 1761-ben, a magyar rendiség egyik legfőbb vezetőjét, gróf *Barkóczy* Ferenc esztergomi érseket bízta meg a hazai oktatásügyi reform kidolgozásával, saját elképzelése szerint. A kísérlet azonban eredménytelenül végződött. *Barkóczy* nem produkált semmiféle összefüggő tervet, s leveleiből ítélve a legfőbb teendőket még mindig a protestáns iskolázás elnyomásában vélte felfedezni. Ami pozitívum haláláig (1765) mégis történt a magyarországi közoktatás terén, azt, tőle függetlenül, a bécsi kormányzat hozta létre saját, kincstári hatáskörben: a kamarai tisztviselőket, mérnököket képző szempci gazdasági „kollégiumot” (1763), valamint, ugyanazon évben, az eljövendő bányászati akadémia első tanszékét Selmeccen.

1765. országgyűlési konfliktusa után, amely megmutatta, hogy a magyar nemesség mindenben kiváltságaihoz és a régihez ragaszkodik, az udvar, mint tudjuk, bevezette az abszolutista kormányzást. S egyúttal most már a magyarországi oktatásügyet is, a helytartótanács helyi tanulmányi bizottságával együtt, a bécsi tanulmányi bizottságnak rendelte alá. Igaz, hogy ezekben az években magyar főpapok részéről is kezdtek már felmerülni újabb egyetem-alapítási tervek. Ezek azonban már nem válhattak valóra. Közülük gróf *Esterházy* Károly egri püspöké volt a legjelentősebb és jutott el legtovább: székháza épülni kezdett és egy rövid időre orvosi iskolája is létrejött. De azt sem hallgathatjuk el, hogy ez a terv is még mindig és megint az egyház vezetését akarta a felsőoktatásban biztosítani, méghozzá *Esterházy* türelmetlen katolicizmusának szellemében, akkor, midőn a felvilágosodás új törekvései már mindenütt az egyházi gyámkodás felszámolására irányultak.

Mária Terézia 1766 elején a helyzet felmérése céljából elrendelte valamennyi iskola összeírását Magyarországon. Az előkészítő munka után először jött a nagyszombati egyetem átszervezése, orvoskarral való kiegészítése és állami felügyelet alá helyezése (1769–1770). De közben már megindultak a viták az alsó- és középfokú oktatás reform-

járól is. Az utóbbi a gimnáziumok nagy részét kézben tartó jezsuita rend eltörlése (1773) egyrészt sürgetővé, másrészt viszont megoldhatóbbá is tette, amennyiben a rend állami tulajdonba vett vagyonából egy 3,69 milliós tanulmányi és egy külön 1,46 milliós egyetemi alapot hoztak létre, ami az állami katolikus szektor oktatásügyi intézményei számára évi mintegy 182 ezer forintot biztosított.

A reform azonban most már elvileg az újjászervezett bécsi udvari tanulmányi bizottsághoz tartozott, amelyben a felvilágosult abszolutista törekvéseknek, nemcsak a korszerűsítés, hanem a monarchiai egységesítés, központosítás terén is oly erélyes hívei ültek, mint *Martini* bécsi jogtanár. Azt, hogy e központi egység nem vált valóra és hogy Magyarország mégis külön, önálló tanulmányi rendszert kaphatott, nagyrészt az tette lehetővé, hogy a bécsi kormányzaton belül több, részben ellentmondó tendencia mérkőzött egymással. *Martiniék* határozott állásfoglalásával szemben Mária Terézia nem egyszer más, hozzá közelebb álló, bizalmas tanácsadók tanulmányi vagy egyházi szempontból rendszerint valamivel konzervatívabb elképzeléseit támogatta. Majd pedig, ha a bizottság nem engedett, egyszerűen kivette a vitás témát hatásköréből. Ez történt előbb a népiskolai reform ügyével, amelyet Mária Terézia, a bizottság ellenzése közben a Porosz-Sziléziából áthívott Felbiger apátra bízott, majd a szűkebb területi hatáskörű alsó-ausztriai tanulmányi bizottság hatáskörébe utalt át. Így jött létre az osztrák népiskolai rendelet, az *Allgemeine Schulordnung* (1774). De ugyanez történt valamivel utóbb a középiskolai reform ügyével is. Az a tény viszont, hogy e teendőket a Lajtán túl olyan alsóbb, helyi szerv kapta meg, amely a cseh-osztrák kancellária alá tartozott, kézenfekvővé tette, hogy Magyarországon viszont ezeket a magyar udvari kancellária útján próbálják megoldani. Így történhetett, hogy Mária Terézia 1775 nyarán, éppen *Martiniék* támadásai közben, a nagy feladattal váratlanul a magyar udvari kancellária fiatal tanácsosát és tanügyi előadóját, *Ürményi* Józsefet bízta meg. *Ürményi* a következő évben, 1776. jún. 5-én már be is mutatta munkálatának első részét, amely a szervezeti és pénzügyi problémákat tárgyalta. Jóváhagyás után Mária Terézia ennek alapján bocsátotta ki a tankerületek felállításáról stb. intézkedő, 1776 aug. 5-i rendeletét. Egy újabb év múlva, 1777. jún. 14-én nyújtotta be *Ürményi* a tantervről, módszerről, illetve a rendtartásról készült, további részeket. Ezután, aug. 22-én látott napvilágot, mint említettük, az egész munkálat, a *Ratio Educationis*.

A reform megalkotói

A munkálat összeállítójaként az aktákban végig csak *Ürményi* József (1741–1825) kancelláriai tanácsos szerepelt név szerint. A nagyszombati jezsuita gimnázium és az egrői jogi iskola, vagyis még teljesen régi, egyházi szellemű hazai tanulmányok után *Ürményi* a bécsi egyetemen, *Martini* és *Rieger* hallgatójaként barátkozott meg az új természetjoggal és politikai tudományokkal elegendő mértékben ahhoz, hogy az állami szolgálat kedvéért a felvilágosult abszolutizmust is vállalni tudja, szorgalommal, ifjan még gyors felfogással, ambícióval, bécsi nagyúri körökben ügyesen forgolódva, de alapvetően végig katolikus magyar nemesként. A reformban vitt szerepével, amelyet, láttuk, fentről kapott, nem ő „mentette meg” a beolvasztástól Magyarország oktatásügyét, mint régebbi szerzők feltételezték. Bizonyos azonban, hogy a magyar nemesség álláspontját ő igyekezett a leginkább érvényesíteni.

Második felterjesztésében egyébként ő maga is jelezte, hogy iskolai ügyekben nem lévén eléggé járatos, oly „derék férfiakat” vett maga mellé, akiket „tudományos képzettségük és tapasztalataik alapján” erre alkalmasnak tartott, és akik azután „fáradtságos előmunkálataikkal” valóban „elősegítették a mű létrejöttét”. Kutatóink azóta is sokat fáradoztak azon, hogy tisztázzák e megnevezetlen munkatársak kilétét.¹

Megállapíthatóan közéjük tartozott *Tersztyánszky* Dániel (1730–1800), egy szepességi evangélikus nemes család polgári neveltetésű, értelmiségivé vált fia. *Tersztyánszky* a lőcsei, majd a pozsonyi evangélikus líceum tanulságait hozta magával, azt, amit a pietista indítású módszerességből, a térképekkel szemléltető földrajz-oktatásból és a *Locke*, *Leibniz*, *Wolff* nézeteit ismertető filozófiatörténeti órákból utóbb is hasznosnak talált. Majd külföldről, ahová egy gazdag ifjú nevelőjeként jutott, az altdorfi német egyetemen tanultakat, ahol Johann *Heumann*t hallgatta jog- és államtudományokból meg kamerálisztikából. Bécsben egy ideig a hazai feudális nagyurakkal küszködő Felsőmagyarországi Bányapolgárság ágense volt, egyben felvilágosult tudós kör szervezője, tudományos ismeretterjesztő lap kiadója, ekkoriban pedig már, éppen 1775 óta, a bécsi kamarai levéltár igazgatója.

Valószínűleg részt vett a munkában, főként talán a végső latin szövegezésben, *Makó* Pál (1724–1793), ekkor a bécsi Teréziánium magyar nemesi származású tanára is, aki a jezsuita rendnek feloszlatásáig tagja maradt, de mint kitűnő, nemzetközi hírű fizikus és matematikus, olyan szakember volt, aki az új newtoni világnézet és az új tudományosságot magas szinten képviselte. Éppen ezután, 1777-ben kapott a budai egyetemen katedrát.

Érthető módon felmerült *Kollár* Ádám Ferenc, a bécsi udvari könyvtár magyarországi nem nemes születésű vezetője részvételének kérdése is. *Kollár*, mint kilépett jezsuita, aki magyarországi születésű volt, de elsősorban szlovák öntudattal rendelkezett, Van *Swieten* segítségével került pozíciójába, ahol jelentős történetkutatói és publicisztikai munkát fejtett ki a régi magyar rendiség ellen fellépő, felvilágosult abszolutizmus szolgálatában. A királyi kegyúri jogról a klérus adómentessége és általában a rendi kiváltságok ellen 1764-ben közzétett könyve a magyar országgyűlési rendek körében a legnagyobb felzúdulást váltotta ki. A *Ratio* körüli szerepét nemcsak az valószínűsíti, hogy *Tersztyánszky* barátja, munkatársa, vele együtt akadémiai tervek kidolgozója volt, hanem még inkább az, hogy előzőleg, egy ideig, Mária Terézia megbízásából, a középiskolai reformtervek egyik alakítója is, aki az egyik bécsi gimnáziumban magyarországi jelöltek számára tanárképző tanfolyamot is szervezett. De alighanem túlzónak kell már tartanunk azt az egy időben felmerült álláspontot, amely a *Ratio* igazi, érdemi szerzőjét, az első, szervezeti rész kivételével, egyenesen *Kollár*-ban vélte felfedezni,² neve elhallgatásának okát pedig, Bécs részéről, abban, hogy az 1764 óta gyűlölt volt a nemesi Magyarországon. Annyi biztos, hogy *Kollár* szolgálataiért 1777-ben az udvartól nemesi előnevet kapott.

A reformnak végül egyik előfutára, majd pedig, a felülvizsgáló bizottság tagjaként, egyik elfogadatója volt gróf *Niczky* Kristóf (1714–1787), egy nemrég, hivatali érdeméért főnemesített kancelláriai tanácsos is, aki utóbb II. Józsefnek lett magyarországi jobbkeze. Előfutára annyiban, hogy már 1769-ben két emlékiratban fejtette ki véleményét a hazai középiskolai és egyetemi reformról. Ezekben azt bizonygatta, hogy a magyar királynak joga van az iskolaügyet állami feladatként kezelni és szabályozni. Kiemelte, hogy „nem elég tudós és széptudományokban jártas embereket nevelni”, hanem az ifjúságot „a hivatali szolgálat végzésére és az állam javának előmozdítására” is képessé kell tenni. Végül pedig elsőnek javasolta az egyetem Budára, az ország központjába helyezését, ami meg is történt 1777 nyarán, a *Ratio*val egyidőben.

Az együttes így, közelről, elég sokszínű tehát. De mégis, mindezzel együtt, a felvilágosult abszolutizmus hazai híveinek első együttese. S amire a régi típusú rendiség, elavultan, *már* képtelen volt, a kifejtetlen felvilágosult rendiség pedig ekkor *még* képtelen, azt, a felvilágosult oktatásügyi reformot, ez az együttes ekkor, itt, Bécsben, a maga változatában létrehozta.

¹ *Finánczy* Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. II. Budapest, 1902.

² *Csóka* J. Lajos: Mária Terézia iskolareformja és *Kollár* Ádám. Pannonhalma, 1936.

A magyar *Ratio*, érthetően, a felvilágosult abszolutizmus jegyében fogant osztrák tanügyi reformjavaslatokhoz állt közel. De részint ezeken át, részint pedig közvetlenül átvette a német és a távolabbi, nyugati felvilágosult pedagógiának is számos motívumát.

Önálló jellegét azonban nemcsak szövegezése adott neki, hanem az is, hogy a felhasznált elvi motívumok benne némileg módosultak. Részint az alkotók szándékából, de még inkább az oktatásügy korábbi helyzetének és az adott, késő feudális társadalom anyagi és tudati feltételeinek hiányosságai miatt. A régi rendszer elmaradtsága és a reform nehézségei akkor válnak igazán szembetűnővé, midőn kezdjük lemérni, hogy a látszólag egyszerű, új struktúrának tényleges megvalósítása mennyi változtatást igényelt és milyen új követelményeket támasztott anyagi, dologi és személyi téren, iskolák, tantermek, tanári létszám tekintetében egyaránt. S innen nézve állapíthatjuk meg azt, hogy a *Ratio* mint a felvilágosult reform, az egységes állami oktatásügy úttörője, valóban jelentős fordulatot hozott az ország művelődésében. Hosszú időn át maradt a hazai oktatásügy alapja, 1790 fordulata után is, mivel II. József kisebb-nagyobb módosításai nagyrészt elestek. Jellemző, hogy egy jó nemzedék múlva, 1805-ben, a haladó eszmék hullámvölgye idején, a hazai rendiség és a bécsi udvar egyesült erővel nem előre, hanem ellenkezőleg: hátrafelé, retrográd szellemben hajtottak végre rajta bizonyos változtatásokat.

Az állami irányítás elvét a *Ratio* határozottan kimondja. Csak nem az állam fogalmából, hanem a magyar király jogköréből vezeti le, hangsúlyozva, hogy a törvények „a nevelésről való gondoskodást” is „a fenntartott királyi felségjogok közé” sorolták.

Az új, egységes, állami oktatásügy szervezeti kereteit, első lépésként, már az 1776. aug. 5-i rendelet létrehozta. A felső vezetést az országon belül, minden iskolára kiterjedő hatáskörrel, a pozsonyi helytartótanács, közelebbről annak tanulmányi bizottsága vette át, amely a döntéseket persze Bécsből kapta, bár ő készítette elő. Elnöke, gróf *Fekete* György országbíró, a „magyarországi tanulmányi főigazgató” és egyben az egyetemi főigazgató szépen hangzó címeit viselte. Az egyetem ügyeivel, a bizottság felügyelete alatt, külön egyetemi tanács (senatus) foglalkozott.

Az országot – Erdély nélkül – 8, Horvátországgal együtt 9 tankerületre osztották, amelyek, székhelyeikről elnevezve, az alábbi rendben következtek egymás után: 1. Pozsonyi. 2. Besztercebányai. 3. Budai. 4. Győri. 5. Pécsi. 6. Nagyváradi. 7. Kassai. 8. Ungvári. 9. Zágrábi. Mindegyik több megyét fogott át, ami azért is célszerűnek tűnt, mivel a nemesi megyéktől, az adott viszonyot között, a reform nem sok segítséget remélhetett. A tankerületek élére királyi tanulmányi főigazgatók kerültek, akiknek hatásköre elvben az adott vidék mindennemű iskolájára kiterjedt, felekezettől függetlenül, még az árvaházakra is. A népoktatás fontosságának jeléül mindegyik főigazgató beosztottjaként, külön tanfelügyelő foglalkozott az alsófokú „nemzeti iskolákkal”. A főigazgatók, illetve felügyelők feladatai közé tartozott az iskolák rendszeres látogatása, adataik beszerzése és részletes jelentések készítése.

Az első főigazgatók – egy püspök kivételével – már mind világiak voltak. De pedagógus tanár egy sem akadt közöttük. A kormányzat szándékkal választott ki hazai él-gárdájából csupa tekintélyes hivatalnokot. A rendi Magyarországon ugyanis csak ilyenek adhatták meg a tanügyi reformnak azt a súlyt, amelyet a kormányzat szánt neki, lenézett tanárok sohasem. Az első tankerületi főigazgatók névsora ezért hangzik úgy, mint mond-

juk a főispánoké. A pozsonyi kerület élére gróf *Balassa* Ferenc, a bécsi Teréziánium neveltje, volt szerémi főispán, helytartótanácsos került, aki főnemesi rangját ugyancsak pár éve, hivatali pályafutása során nyerte el, de aki régi, Nógrád megyei nemes család (*Balassi* Bálint családja!) fiaként Kékkő birtokában, amúgy sem volt jött-mentnek tekinthető. Művelt, a nyelvművelés iránt is érzékkel bíró ember volt, bár törtető és intrikus, aki utóbb, az ellentétek kiéleződésével, gyűlölt és gyűlölködő ellenfele lett a nemesi-nemzeti mozgalomnak. A győri és pécsi főigazgató, egy személyben, a már említett *Niczky* lett. Az ungvári és nagyváradi posztokat, ugyancsak egy személyben, gróf *Károlyi* Antal (Sándor unokája), Szatmár megye örökös főispánja, a hétéves háborúban tábornagy kapta meg, aki család hagyományaihoz illően, gazdasági és művelődési kezdeményezések pártolója volt. Népes gárda a kormányzatnak sem igen állt rendelkezésére, ha egy-egy főigazgatónak egyszerre két ilyen nagy tankerület jutott. A kassai kerület élére *Péchy* Gábor királyi tanácsos, a budaiéra pedig farádi *Vörös* Antal került. Csupa más funkcióval is bíró, tapasztalt ügyintéző, aki azonban láthatólag igen komolyan vette új megbízatását. A zágrábi főigazgatói posztot az egykori horvát közelet egyik legjelentősebb egyénisége, *Skerlec* (Škrlec) Miklós kapta meg, aki egri, bécsi, bolognai jogi tanulmányok után több fontos tisztséget viselt, ekkor a horvát királyi tanács tagja volt, utóbb zágrábi főispán. Az első népiskolai felügyelők között, szerényebb szinten, már több egyházi ember akadt. Így mindjárt az első sorban a bécsi egyetemen végzett *Ehrenfelsi Pál* Gáspár, aki azonban, a pozsonyi kerület számos új, falusi iskolájának fáradhatatlan szervezőjeként első lett érdemekben is.

Az új tanulmányi rendszer

Az új, világosan tagolt, alulról felfelé épült rendszer alapját az anyanyelvű „nemzeti” népiskolák alsófokú hálózata képezte, háromféle: falusi, mezővárosi és városi változatban. Ez utóbbiak közül emelték ki külön azokat a 4 tanítós, 4 osztályos, „normális”, vagyis a többiek számára normát képviselő, kerületi mintaiskolákat, amelyek egyúttal gyakorló tanítóképzők is voltak. A legelső Magyarországon már a *Ratio* előtt, 1775-ben nyitotta meg Pozsonyban *Felbiger*, akinek rendszerét a *Ratio* is átvette.

A népiskolára, közelebről városi változatára épült a középoktatás. Az öt éves, latin nyelvű gimnázium két tagozatra oszlott. Az első, a három éves ún. grammatikai iskola, továbbra is főként a latin nyelv megtanításával foglalkozott. Ezt követte azután, ahol követte, a gimnázium két felső évfolyama. A felsőoktatás is több szinten történt. A hivatalnokok oktatását a megszűnt kamerális iskoláktól (Tata-Szempc, Varasd) az 5 új, két évfolyamos királyi akadémia vette át. Ezek jelentőségét oktatástörténetünk mintha egy kissé lebecsülte volna, pedig alighanem fontos szerepük volt a XVIII. század végén, sőt a XIX. század első évtizedeiben is azon szélesebb gárda kinevelésében, amely az ország különböző részein szóhoz jutott. A bányamérnököket az 1770-re kiépült selmeci akadémia nevelte. A többi mérnököt viszont az egyetem bölcsészeti karán 1777-ben felállított, új tanszékek közül az „alkalmazott felsőbb matematika”, vagyis a műszaki tudományok tanszéke, amely körül azután II. József hozta létre 1782-ben, továbbra is a bölcsészeti karon belül, a híressé vált Mérnöki Intézetet (Institutum Geometricum). A bölcsészeti kar tanszékeinek száma 1777-re nem egészen egy évtized alatt 4-ről 14-re

emelkedett. A Ratio egyébként a hasznossági elv leszögezése mellett kimondta, hogy az egyetemnek nem pusztán hivatali funkciót ellátó emberek nevelésére kell törekednie, hanem „a tudományok művelésére és a nemes törekvéseknek a hazában való elterjesztésére is.” Előírta továbbá az egyetemi csillagvizsgáló, természetrajzi és fizikai szertár, a botanikus kert és a könyvtár kellő felszerelését. Az egyetem új szabadalomlevelét, új székhelyén, 1780. június 25-én hirdették ki ünnepélyesen.

Az új rendszer most először húzta meg világosan az alsófokú és a középfokú iskola mindéddig elmosódó körvonalát. Az elemi szintű oktatás ugyanis a gyakran rozszant és bizonytalan körvonalú falusi és városi kisiskolákat leszámítva eddig elég nagy részben a gimnáziumok legalsó osztályaiba zsúfolódott. Közlebbi megtekintésre a fontosabb gimnáziumok nagy diáklétszámáról is kiderül, hogy többségében nem gimnazistákból állt. Ezentúl viszont már középiskolába a tanuló csak akkor léphetett, ha 10. évét betöltötte, az „elemi” osztályokat elvégezte.

Az új rendszer a gimnáziumon belül is megszabta az egymást követő évfolyamok eddig ugyancsak kissé bizonytalan rendjét, lehetőleg kiküszöbölve az olyan meglepetéseket, hogy az első osztály padjain kis gyermekek mellett 17–18 éves, kifent bajszerű ifjak üljenek. Az osztályokat szétválasztotta és mindegyiket külön tanárra bízta. Ehhez, mondanunk sem kell, a korábbinál jóval több tanteremre s több és jobb tanárra volt szükség. A kormány mindenekelőtt a 9 kiemelt állami „főgimnáziumban” igyekezett erre példát mutatni: ezek tanárait, világiakat, magasabb fizetéssel versenyvizsgán válogatták ki. Sok gimnáziumban csak nehezen, fokozatosan sikerült az új feltételeket biztosítani. Több látszólagos kisgimnáziumot pedig, az új mérték szerint, egyszerűen nemzeti népiskolává kellett átminősíteni. Innen a középiskolák számának némi csökkenése a *Ratio* bevezetése után.

Ürményiek a *Ratióban* hangsúlyozták ugyan, hogy az új közoktatási rendszer áldásait „az összes polgárok minden osztályára” ki kell terjeszteni (3. §.), de mégsem mondták ki külön az általános tankötelezettség elvét úgy, mint az osztrák reformok. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a népiskolai felügyelők 1778 tavaszi budai értekezlete, amely a *Ratio* által függőben hagyott kérdésekről külön, kiegészítő munkálatot (*Projectum Budense*) dolgozott ki, mégis így értelmezte a rendelkezést: kimondta, hogy a gyermekeknek a szülők akaratától függetlenül is iskolába *kell* járnia, és a helyi hatóságokra bízta az iskolakerülés meggátolását. Kétségtelen viszont, hogy *Ürményiek* az egykorú osztrák rendszernél határozottabban, sajátos nemesi hangsúllyal érvényesítették azt a hasznossági elvet, hogy „mindaz, amit az ifjak tanulnak, jövőendő életviszonyaikkal összhangban álljon”, és hogy a tanulók ne vesztegessék a drága időt olyasmire, aminek aztán a gyakorlatban hasznát nem veszik (1. §., 127. §.). A hasznos tanulmányok eszméjét elvi síkon *Diderot* sem fogalmazta volna szebben.

De a hasznossági elv sokféle érdekre szabható. Mi dönti el, hogy kinek mi hasznos jövőendő életében? Tehetsége, vagy születése? S mi hasznosabb: az adott viszonyokhoz alkalmazkodás, vagy az, hogy e viszonyok maguk is javuljanak? *Ürményiek* még az osztrák mintánál is határozottabban igyekeztek azt a tendenciát érvényesíteni, amely alapvetően, a sok koldusdiák ellenére, a hazai, rendi gyakorlatból következett: hogy mást kell a parasztok, azután a mesteremberek, a polgárok, illetve a nemesek gyermekeinek nyújtani, vagyis, hogy a jövőt e téren alapvetően a jelen, az adott társadalmi hierarchia szabja meg. Alsó szinten is mást nyújt a falusi és a városi iskola. Ennél feljebb pedig főként a nemesek és polgárok gyermekeinek kell jutnia. Az alsó középiskola a leendő kézművesek, kisebb városi alkalmazottak, alsóbb értelmiségiek képzését szolgálja. A teljes gimnázium végzett növendékei viszont

az „apai házba” térnek vissza, hogy átvegyék öröklött birtokukat, vagy hogy ennek híján nagyurak titkáiraiként működjenek. A gimnázium ugyanis már elsősorban a „magasabb szintű állampolgárok” számára rendeltetett. Az egyszerű származású, de jeles és főként szívós tehetség persze elvileg nem volt elzárva a feljutástól. Ha azokat a kiegészítő, rendkívüli melléktárgyakat is megtanulta, amelyeket a *Ratio* a kötelező tananyag mellett mindenütt felsorolt, akkor eldugott, szerény iskolából is kiemelkedhetett és hiányzó lépcsőfokot is pótolhatott. Jó eredményekkel és szerencsés esetben, ha közben megélt, valóban végig felmehetett az iskolák lépcsőzetén. De ezt nyilvánvalóan csak igen kevesen tehették. A felvilágosult abszolútizmus általában maga is előnyben részesítette a nemeseket, bár néhol a használhatónak ígérkező, szegény tehetségek feljutását is elősegítette. A *Ratio* magyar megalkotói azonban annyira sem igyekeztek az egyenlőtlen versenyt az egyszerűbb származásúak számára megkönnyíteni, amennyire ez a felvilágosult abszolútizmus céljaival egyáltalán összefért.

A tanterv új elemei

A *Ratio* talán az iskolai rendtartás terén távolodott el a jezsuita hagyománytól leginkább. A szabad idő helyes felhasználása, a testi nevelés, a friss levegőn mozgás, torna, játék, vagy az iskola és a szülői ház kapcsolata tekintetében olyan korszerű előírásai voltak, amelyek *Rousseau*nak vagy *Basedown*nak sem váltak volna szegényére. A felvilágosult pedagógia új igényeit ugyanis itt korlátozták a késői feudális viszonyok a legkevésbé.

Ha a tananyagot vesszük szemügyre, első pillanatra már nem ily szembetűnő a változás. Itt ugyanis eleve adva voltak olyan nagy, hagyományos tehertételek, amelyekkel mindenképpen számolni kellett. Ilyen volt elsősorban a latin nyelvnek az a besulykolása, amely mindaddig, amíg a latin hivatalos nyelv maradt, többé-kevésbé valóban szükségesnek látszott a középkortatásban, gyakorlati szempontból is. Megint a magyarországi elv belső ellentmondásaival találkozunk. Azzal, hogy az adott közéletben „gyakorlati” követelmény lehet olyan tantárgyak nagyfokú előtérbe helyezése is, amelyek, mint a latin, egyébként a nemesi retorikai műveltség egyáltalán nem „gyakorlati” eszményeihez kapcsolódott. A kérdést helyesebb tehát úgy feltennünk, hogy az új tanterv e ki nem küszöbölhető nagy tételeken *túl* mennyiben tudott más, korszerűbb ismeretek számára is helyet s időt biztosítani. S innen nézve elsősorban az a buzgó igyekezet fog szemünkbe tűnni, hogy ezt a viszonylag keskeny sávot lehetőleg kiszélesítsék, és hogy minél többet, szinte túlzottan is sokfélével belezsúfoljanak.

A skolasztika és verbalizmus hosszú uralmát már előzőleg kezdték újféle törekvések fellazítani. Most a *Ratio*, a következő lépcsőfokon, mintha egyszerre, szinte enciklopédikus igénnyel próbálna megmarkolni mindent, ami a józan és hasznos állampolgár gyakorlati tájékozódását az élet különböző területein, és különösen az állami és gazdasági viszonyokban minél gyorsabban elősegítheti. Hibát persze e törekvésben is felfedezhetünk. Így azt, hogy az egykori elvont spekulációk és a latin formalizmus egyébként érthető ellentmondásaként egy sor olyan gyakorlati, mindennapi részlet-ismeretet is az ifjakba kívánt tölteni, amelyet azok utóbb, ha kellett, maguktól is megtanulhattak, ha inkább minőségileg nevelik őket új, gyakorlatibb gondolkodásra a világ dolgait illetően. Ebben alapjában véve a felvilágosult abszolútizmus bizonyos jellemző vonásai tükröződtek. A feszült igyekezet arra, hogy a korábbi elmaradtságból mielőbb kiemelkedjék és felzárkózzék ahhoz a magasabb szinthez, amelyet mintának s követelménynek tekint. S egyben a kényszerű törekvés arra is, hogy mivel forrásai szegényesek, a nehéz feladatot lehetőleg olcsó eszközökkel, út-rövidítéssel, szűk praktícizmussal oldja meg. E cél érdeké-

ben, kezdeményezőként, kellő tapasztalatok nélkül, néha olyan megoldásokkal is próbálkozott, amelyekben a mai pedagógia és lélektan szemszögéből nem nehéz a túlterhelés, szétaprózás és az életkori sajátosságok nem kellő figyelembe vételének veszélyeit felfedeznünk.

Mindenek ellenére azt kell mondanunk, hogy a *Ratio* nagy lépést tett előre. Elsősorban éppen a matematika, a természettudományok, valamint a honismereti és gazdasági tárgyak oktatása terén. A matematikára a korábbinál nagyobb súlyt helyezett, mindenütt gyakorlati hasznosítására figyelve. Alsó fokon a számtan oktatása, amelyet az 1771-i összeírásakor a falusi kisiskolákban helyenként még mindig mint járulékos, szinte szokatlan jelenséget, külön megemlítenek, tulajdonképpen ettől kezdve vált minden iskola számára kötelezővé, rendszeressé, a nagyobb helyeken némi mértan és rajz kíséretében, elsősorban a háztartás, a kézműipar és az egyszerűbb árucserre szükségleteit véve alapul. A középiskolákban, magasabb szinten, hasonló elv érvényesült „olyan meghatározásokat és feladatokat vegyünk fel, amelyek alkalmazása és megfejtése a közéletben előfordul.” Külön súlyt helyezett a tanterv a kettős könyvelés (*scriptura duplex*) oktatására is. A felsőoktatásban különösen a földmérés, hidraulika és a polgári építészet matematikai szükségleteire volt tekintettel.

A természetrajz oktatása, hasonló lépcsőzetben, már ugyancsak az alsó szinten megkezdődött. A középiskolában a korszerűbb fizika, valamint a „természet három országa” anyagára terjedt ki, a korábbinál több figyelemmel a gazdaságilag hasznos állatokra, növényekre, ásványokra.

A földrajz tanítása most már a szűkebb szülőföldtől indult, a megyén át jutott Magyarországra egészehez, majd pedig a Habsburg Monarchia és végül a földteke ismertetéséhez. Itt is külön figyelemben részesültek a hazai természeti kincsek, a fontosabb gazdaságföldrajzi motívumok. A felsőoktatás szintjén, a királyi akadémiákon a jog és közigazgatás mellett tantervbe vett kereskedelem (*commercium*) és pénzügytan (*res aeraria*) oktatásában is megfigyelhető, a *Sonnenfels*- és *Martini*-féle elméleti rendszerezésen belül, és az osztrák tantervtől eltérően, a hazai viszonyok alapulvétele, Magyarország mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi helyzetének ismertetése. A gazdasági szempont oly fontosnak minősült, hogy még a „normális”, vagyis minta-elemi iskolák számára is külön tankönyvet írtak, *Révai* Miklóssal, a „mezei gazdaságnak folytatásául”. A *Ratio* azt az óhajt is kifejezte, hogy „minden megyében nyitassék gazdasági iskola (*collegium oeconomicum*) és az ifjúság gondosan képeztessek e nagyfontosságú tudományra”. Ez nem valósult meg, de az egyetem új, mezőgazdaságtani tanszéket kapott.

Eltért a *Ratio* az osztrák mintától abban is, hogy Magyarországnak nemcsak jelen viszonyait, hanem történeti múltját is nagyobb figyelemben részesítette, mint a korábbi hazai oktatás. Igaz, kutatóink időnként szerették panaszosan emlegetni, hogy ez a ránk tukmált, idegen rendszer Magyarország történetének oktatására nem fordított elég sok időt. A valóságban azonban a ténylegesen erre szánt idő is pozitívum volt abban az országban, amelynek történetét, külön tantárgyként, kivételektől eltekintve, hivatalosan és rendszeresen egyáltalán nem oktatták a középiskolákban, Bessenyei és Kazinczy tanúsága szerint a Sárospataki Kollégiumban sem. A bécsi bizottság néhány tagja, köztük *Martini*, helytelenítette is a magyar történelem ily szokatlan előtérbe hozását. Kifogásait azonban a honismeret hasznosságára hivatkozással el lehetett háritani.

A latin nagymérvű tanítása, a közép- és felsőoktatás latin tannyelvével együtt, megmaradt. Abban az országban, ahol az országgyűlés, a törvények, a kormányiszékek, rendelet, megyék, bíróságok hivatalos nyelve latin volt, ez másként nem is történhetett. A *Ratio* az indokoláshoz azt is hozzáfűzte, hogy „e nyelv használata nálunk valahogy már hazaivá, otthonossá vált”, és hogy „segítségével az országban élő, különféle nemzetek könnyebben érintkezhetnek egymással” (101. §.). A latin azonban már nem öncél, a művelődés fő eszményeként, hanem csak a közélet gyakorlati követelménye, valahogy úgy, ahogy Basedow tartotta megtanulását szükségesnek.

A modern élő nyelvek közül a *Ratio* a német számára biztosított speciális előnyöket. Külön szakaszban emlékezik meg „a német nyelv különleges hasznáról” (102. §. De singulari utilitate linguae Germanicae). A német tanulását, ha nem is tette általában kötelezővé, minden iskolafokon hangsúlyozottan ajánlotta és gyakorlatilag is igyekezett elősegíteni. Még az alsófokú iskolákban is, amelyek tankönyveit a cél érdekében két nyelven, a tanulók anyanyelvén és németül kellett készíteni. Előírta, hogy fokozatosan, amint lehet, olyan tanítókat kell alkalmazni, akik bírják a német nyelvet is. Kifejtette, hogy hasznos állampolgárrá az ifjú tulajdonképpen csak a német nyelv segítségével válhatik, hiszen saját anyanyelvén iskolái befejeztével nem igen talál majd kellő mértékben és színvonalon olyan irodalmat, amellyel tudását, tájékozottságát fejlesztheti, „németül írt, kitűnő könyvek viszont a legtöbb tudományszakban található”. Az ifjak tehát végül maguk is hálásak lesznek azért, ha az iskolákban megtanulhatnak németül. „Ez a könnyű és gyors módja annak, hogy az a nyelv, amely annyi haszonnal jár és amelyet a kölcsönös érintkezés is szükségessé tesz, rövid idő alatt az ország egész területén elterjedjen és közkeletűvé válják.”

Nem meglepő, hogy a magyar történészek régebben is, ma is, mindig bírálták és megkérdőjelezték ezt a feltűnően egyoldalú, erőszakolt buzgózkodást a német nyelv körül. Annyival is inkább, mivel olyan folyamatba illik, amelynek későbbi szakaszán az 1784-i német nyelvrendelettel, a korábban pedig a szempei gazdasági kollégium és a selmeci bányászati akadémia német tannyelvével találkozunk, a kincstári szolgálat nyelve miatt persze egyébként gyakorlatilag indokolhatóan.

A tendencia valóban joggal bírálható. Bírálták is sokat. De nem mindig helyes szempontból.

Nem áll az, hogy a *Ratio* visszanyomta a nemzeti nyelv használatát. Ellenkezőleg: a népoktatás fejlesztésével nem kis mértékben előbbre vitte a magyar nyelvű oktatás ügyét. Az első magyar nyelvű tankönyvek éppen ekkor és éppen ezért láttak napvilágot.³ A közép- és felsőoktatás pedig eddig is latin volt. Az iskolán belül a sárospataki kollégium is tiltotta a magyar beszédet. A magyar nyelv a piaristáknál sem az oktatásban, hanem az azon kívül álló rendezvényeken, főleg az iskolai színjátásban kezdett előre törni. E téren pedig továbbra is érvényesülhetett. A magyar nyelvnek tehát a *Ratio* nem kevesebbet, hanem valamivel többet nyújtott a korábinál.

Magában véve még az sem volt egészen indokolatlan, ha a *Ratio* elősegítette a német nyelv tanulását. A magyar, szlovák vagy szerb anyanyelvű diákok aligha lettek szegényeb-

³ Bakos József: Adatok a magyar tanítás történetéhez 1527–1790. Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve II. 1956. 299–331.

bek azzal, ha egy más, modern európai nyelvet is módjuk volt megtanulni. S több indok szólt amellett, hogy ez a német legyen. Így a Habsburg monarchia adott, nagy politikai kerete, központjában a német nyelvű Ausztriával, gyakorlati megfontolásból. Az a hagyományos kulturkapcsolat, amely az országot a német és svájci egyetemekhez fűzte. Az a közvetítő szerep, amely a német művelődésnek ekkor Európa e részén jutott. Az a tény, hogy közben a német nyelvújítás és vele a standardizált, korszerű irodalmi nyelv megteremtése is végbement. Végül pedig az, hogy a külföldi nyelvek közül amúgy is a németet ismerték a legtöbben Magyarországon, ahol e nyelv, a hazai németek miatt a hazaiak egyikének is minősült. A német megtanulását éppen ezért előbb is sokan tartották már szükségesnek a katolikus *Barkóczy* Ferenc érsektől, aki pedig a magyar irodalomnak támogatója volt, a kolozsvári református kollégiumig, ahol 1761-től kezdve külön tartottak német „köztanítót”. Magában véve tehát a német megtanulása még nem volt az elnyomatás jelének tekinthető, mint ahogy a német meg nem tanulása sem számít a nemzeti erények közé.

A legfőbb kifogás az ellen emelhető, hogy a *Ratio* a latin mellett és a németen kívül nem tette lehetővé a magyar nyelv és általában a hazai anyanyelvek megfelelő, magasabb szintű tanítását és alkalmazását a közép- és felsőoktatásban. Ez, hangsúlyozzuk, elvileg nemcsak a magyar, hanem a többi hazai anyanyelv szempontjából is kifogásolható. Elvileg még akkor is, ha ezek egyelőre még fejletlenebbek voltak. Hiszen a magyar sem esett még át a nyelvújításon. A *Ratio* egyébként nemcsak a magyarnak, hanem a többi nyelvnek is nagyobb teret adott, alsó fokon, a korábbinál. Célja ugyanis az volt, hogy a gyermekek elsősorban saját anyanyelvükön kapják meg az alsófokú oktatás elemeit. Előírta, hogy „minden nemzet el legyen látva saját népiskoláival, amelyek tanítói nemcsak az anyanyelvben legyenek jártasak, hanem a hazában gyakrabban használt más nyelvekben is.” A *Ratio* hét ilyen „nemzetről” beszélt Magyarországon, vagyis a „tulajdonképpeni” magyar mellett tudomásul vette a német, szlovák, ruszin, horvát, „illyr” (szerb) és román nyelv, illetve etnikum külön „nemzeti jellegét”. A magyar nyelv és „nemzeti iskola” első helyen állt e sorban. De utána a többi nyelv népiskolája is mind mint „nemzeti iskola” (schola nationalis) következett.

A magyar történészek joggal kifogásolták, hogy a magyar nyelv csak az alsó fokon érvényesült, és hogy ennél magasabb szinten már csak a német kapott bizonyos pártfogást. De aligha jártak el helyesen akkor, midőn a XIX. századi, egységes magyar „politikai nemzet” fikciójából kiindulva felháborodtak azon, hogy a Habsburg felvilágosult abszolútizmus nem igyekezett a magyar nyelvet uralomra juttatni az egész országban, a többi nyelvvel szemben. *Fináczy* Ernő 1902-ben kifejezetten a „politikai nemzet” szemzőgéből helytelenítette a *Ratio* idevágó rendelkezéseit.⁴ Kornis Gyula pedig 1927-ben még élesebb szavakkal kifogásolta, hogy a *Ratio* nem ismert rangkülönbséget „államfenntartó nemzet” és „nemzetiségek” között, és hogy a szlovák vagy szerb népiskolát is nemzeti iskolának nevezte.⁵

Ezt a bírálatot két okból is nehéz elfogadni. Egyrészt azért, mivel olyasmit, általános magyar közoktatási és hivatalos nyelvet kér számon a *Ratio* szerzőitől, amit így, céltudatossággal, ekkor maga a magyar nemesség sem képviselt, hanem csak ezután, részben

⁴ *Fináczy* i.m. II. 196–197.

⁵ *Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei. I. Bp. 1927. 28.*

éppen a *Ratio* hatására kezdett megfogalmazni, bármennyire nemzetnek tartotta – rendi értelemben – önmagát és persze csak önmagát. Márpedig elsősorban a saját feudális, kiváltságos osztály, a nemesség volt az, amely a magyarok – és részben a horvátok – nagy társadalmi és politikai súlytöbbletét biztosította ekkor a régi ország soknemzetiségű társadalmán belül. A magyar nemzeti nyelvi program érdemben egy ütemmel később, a *Ratio* megjelenése körül, *Bessenyeivel* és a felvilágosult rendi mozgalommal kezdett fokozatosan kibontakozni. Másrészt pedig azért nehéz a fenti bírálatot elfogadni, mivel olyasmivel: a magyarosítási szándékkal is azonosítja magát, amit a magyar nemesség részéről utóbb inkább a helytelen célkitűzések közé kell számítanunk. A nemességben és a hozzá kapcsolódó értelmiségben ugyanis valóban már a XVIII. század végén felbukkant, majd a XIX. században általánossá vált az a törekvés, hogy a magyar nyelvet ne csak jogaiba emelje, hanem olyan uralkodó helyzetbe is, amely az országban élő, más anyanyelvűek magyarosítását elősegíti. Ez az igyekezet nem tudott olyan elképzelésnél megállni, amely a magyar nyelvnek, saját anyanyelvi funkcióján túlmenően, valóban csak egy *lingua franca* szerepét óhajtotta volna biztosítani. Vagyis olyan közös használati nyelvé, amely elősegíti különböző anyanyelvűek egymással való érintkezését egyazon politikai kereten belül, amelyet hasznos megtanulni, de amely ugyanakkor semmi formában nem akarja gátolni azt, hogy más anyanyelvek is bármilyen szinten és szektorban, oktatásban vagy más művelődési funkcióban, teljes joggal érvényesüljenek.

Ez a belső ellentmondás az egykorú nemesség adott társadalmi-politikai feltételeiből természet szerint érthető, ha nem is helyeselhető. A későbbi történetírásban viszont már nyilván elfogadhatatlan. Újabb, marxista történetírásunk persze, mondanunk sem kell, távol áll attól, hogy helyeselje a magyarosító tendenciát, bár arra egy időben hajlamos volt, hogy ezt az elhatárolást másutt deklarálva, itt, az oktatás terén, úgy tegyen, mintha nem a régi Magyarországról lenne szó, ahol nem egyszerűen a magyar nemzet és nyelv, illetve, a másik oldalon, a Habsburg hatalom és a német nyelv párharcáról kell csak beszélnie. Mindenesetre nyilvánvaló, hogy a német nyelv erőltetése ellen, akár a *Ratio* mérsékelte, akár II. József türelmetlen változatában, elvi alapon aligha tiltakozhattak azok, akik a másik oldalon a „politikai nemzet” jogcímén természetesnek tartották, egy ütemmel később, a nemesség magyarosító törekvéseit. Ha ugyanis csak a hatalmi pozíciókat, vagy a fejlettségi szintek különbségeit tekintjük, akkor ezek az adott feltételek közt egyként tették elképzelhetővé, látszólag indokolhatóvá, de végső fokon irreálissá mind előbb a német, mind utóbb a magyar nyelv uralmi ambícióit.

A protestánsok válaszüjtja

A reformot az állam közvetlenül a volt katolikus egyházi szektorban tudta érvényesíteni. A *Ratio* azonban nyomatékosan hangsúlyozta (64. §.), hogy az állami felügyelet, a főigazgatók hatásköre az egyházi kézen maradt nem-katolikus, protestáns iskolákra is kiterjed.

A protestánsok ezzel válaszüjt elé kerültek. Vagy elfogadják az újat, amelynek saját, igen szerény előző újításaikkal nem sikerült elébe vágniok, és az állami felügyeletet, és azon belül próbálnak maguknak a korábbinál jobb helyzetet szerezni. Vagy pedig bezárkóznak a régibe, az egyházi önkormányzat sáncai mögé, és megpróbálják az újat elkerülni.

Az első választ a magyar nemesi felvilágosodás úttörője, *Bessenyei György* fogalmazta meg, aki 1773 óta Bécsben a protestáns egyházak ágense volt. A másodikat az egyházak vezetőinek többsége adta, a hagyományos ortodoxia szellemében.

Az utóbbiak a *Ratio* ellen már megjelenése előtt, majd utóbb is éveken át teljes erőből tiltakoztak. S ez nem is volt meglepő az előző, hosszú időszak üldöztetését, protestáns-ellenes akcióit, a védekező állásba szoríttatást tekintve. E vezetők azonban, mint gróf *Teleki József* világi felügyelő, vagy *Szilágyi Sámuel* tiszántúli szuperintendens, nyilvánvalóan nem a felvilágosodás szemszögéből nézték a dolgot. Azzal érveltek ugyanis, hogy a protestáns iskolák „mintegy a vallásnak nevelő intézetei”, hogy a teológia áthatja minden tantárgyukat, és hogy az állam nem sértheti meg az egyház önkormányzatát, nem helyezheti magát minden egyház fölé. Holott inkább azt kellett volna kifogásolniuk, hogy bár a *Ratio* már vallási türelmet hirdet, ez az állam még gyanúsán kétarcú: még fenntartja a vallások egyenlőségét, de már föléjük is emelkedik. A protestáns ortodoxia azonban annyiban jól számított, hogy a kormányzattal szemben, amely most e téren erőszakos rendszabályokkal nem próbálkozott, végül is sikerrel alkalmazta az időhúzás és végre nem hajtás taktikáját. A kérdés csak az, hogy ezt valóban maradéktalanul sikernek kell-e minősítenünk a protestáns iskolák történetében.

Bessenyei, a másik oldalon, a nemzeti felvilágosodás útját jelölte ki. Nem a régibe akart belekapaszkodni, mindabba, ami elmaradt volt, és még a nemzeti nyelvnek is kevesebbet nyújtott, mint a *Ratio*, hanem elfogadni az újat, és azt, ami benne jó, és ezt továbbfejlesztetni úgy, hogy a *Ratio* hiányosságai lehetőleg kiigazíthatók legyenek. Tehát alapul venni az állami reformot és abból kiindulva a népoktatás meglévő anyanyelvűségét kiegészíteni az anyanyelv magasabb szintű alkalmazásával is. A protestáns vezetők, mint tudjuk, *Bessenyeit* lemondásra kényszerítették, álláspontját elvetették. Ennyiben tehát helyesen írta egykor *Bessenyei* egyik kommentátora, hogy hőse a *Ratio* pártjára állott, helyeselte az állami irányítás és a vallási türelem elvét egyaránt, és oly reformnak tekintette, „amelynek elfogadása és életbeléptetése által” nemcsak a protestantizmus, hanem az egész nemzet nyerni fog.⁶ A teljes igazság azonban, amint arra az újabb kutatás találóan rámutatott, több volt ennyinél.⁷ Azokban a művelődéspolitikai röpiratokban ugyanis, amelyeket 1778–1781 közt tett közzé egymás után, *Bessenyei* a *Ratiót* elfogadva már túl is mutatott annak korlátain és a felvilágosodás újabb, nemzeti irányát jelölte ki. „Legyen új tanulás módja, fogadjuk el” – írta a *Ratióról* a *Magyarságban* (1778). Majd, nem véletlenül, sárospataki iskolai emlékeiről írt, szeretettel, de kritikával (*A holmi*). A *Jámbor szándék* (1781) bevezető soraiban pedig így nyilatkozott: „Távol légyen, hogy a felséges udvarnak s a tekintetes hazának a tudományok, azoknak műhelyei s tanítóik iránt tett bölcs rendelkezéseiket kárhoztassam. Azok mind szépek, helyesek, s nagy elméktől származott, remek munkák. Hanem csak azt akarom mondani, hogy mindezek a helyes és megböcsülhetetlen eszközök is a magyar nyelvnek tekéletességre való vitele nélkül nem elégségesek arra, hogy a tudományok közönséges hasznúak legyenek és kiterjedjenek az országnak minden rendű lakosaira egyaránt.”

Itt, *Bessenyeinél*, éppen ezekben az írásokban azonban, a protestantizmus kérdésén túlmenően, már a felvilágosodás egy másik, következő változata kezd kibontakozni: a magyar felvilágosult rendiségé.

⁶ *Szell Farkas* bevezetője *Bessenyei: A bihari remete és A holmi* kiadásához. Debrecen, 1894.

⁷ *Némedi Lajos*: *Bessenyei György és a Ratio Educationis*. Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve V. 1959. 95–108.